

MAALISE KAUBANDUSVÖRGU ARENDAMISE PROBLEEME

P. Viires

Rahvamajandusharude ökonomika kateeder

1. Teoreetilised märkmed

NSV Liidu rahvamajanduse arendamise käesoleva viie aasta plaan näeb ette elanikkonna kaubandusliku teenindamise parandamist, eelkõige kiiremas tempos maal vastavalt maaelanike sissetulekute kasvule. See ülesanne ei ole lahendatav käesoleval viisaastakul, vaid peab jääma tõsise tähelepanu objektiks ka rahvamajanduse arendamise perspektiivplaani realiseerimise käigus.

Maaelanikkonna kaubandusliku teenindamise parandamisel on oluline koht kaubandusvõrgu optimaalsel väljakujundamisel. Mida enam tõuseb maarahva elatustase, seda keerulisemaks ja vastutusrikkamaks muutub see ülesanne, kui tahetakse vältida ebaratsionaalseid rahvamajanduslikke kulutusi. Kõrvuti sellega, et planeerida, milliseid ja kui palju kaupu ostab maarahvas tuleviku arenguetappidel, tuleb põhijoontes ka ette näha, kust kaupu ostetakse. Selle alusel tuleb välja kujundada kaubandusvõrk tulevikus.

Maaliste asustatud punktide elanike arv ja ostufondide maht ei võimalda organiseerida igas sellises kohas kaubandusettevõtete täielikku kompleksi laialdase kaupade valikuga. Seetõttu peavad nende asustatud punktide elanikud ostma teatud osa kaupadest teiste asustatud punktide kaubandusvõrgust, suurematest alevitest ja linnadest.

Maaelanikkonna ostufondide realiseerimisele linnades avaldavad mõju järgmised tegurid:

1. Linnade ja linnaliste asulate tihedus. Mida rohkem linnasid on rajooni territooriumil, seda rohkem ostab maaelanikkond kaupu nende kaubandusvõrgust.

2. Transpordikorralduse arengutase. Hästi korraldatud transport võimaldab maaelanikkonnal sagedamini külastada linnasid ja osta sealt vajalikke kaupu.

3. Elanikkonna rahaliste tulude suurus. Mida suuremad on tulud ühe perekonnaliikme kohta, seda suurem osatähtsus on ostudes pikaajalise kasutamisajaga kaupadel, rõivastel, jalatšitel jne. Kuivõrd aga nende kaupade valik maalises kaubandusvõrgus on piiratud, on loomulik, et maaelanikud püüavad neid osta linnadest, kus kaupade valik on palju laialdasem.

4. Elanike arv maalistes asustatud punktides. Mida väiksemad on maalised asustatud punktid, seda väiksemad on võimalused spetsialiseeritud kaubandusvõrgu organiseerimiseks kohapeal. Seepärast peab maaelanikkond põhilise osa keerukama sortimendiga kaupadest ostma suurematest asustatud punktidest, peamiselt aga linnadest.

Kuid mitte ainult linnad ei tõmba juurde maaelanikkonna ostufonde. Kindel koht maaelanikkonna teenindamisel on ka üksikutel asustatud punktidel, kus paiknevad sovhoosi- ja kolhoosikeskused, külanõukogud, tootmisettevõtted, autobussijaamad jne. Need asustatud punktid saavad maalise asustuse keskuksiks püsivate tööalaste, majanduslike, transpordialaste ja kultuurielukondlike sidemete tõttu, mis omakorda kutsuvad esile maaelanikkonna kaubandusliku külgetõmbejõu. Selle külgetõmbe suuruse määravad kaugus, nende keskuste ja ettevõtete võimsus ja spetsialiseerimise aste, kaubandusvõrgu olukord kohapeal jne.

Juba nendest asjaoludest tuleneb vajadus läheneda maaelanikkonna kaubanduslikule teenindamisele üksikutes asustatud punktides diferentseeritult. Rajoonide asustuse ja majanduse arengusuundade analüüs näitab, et diferentseeritud lähenemise printsiip tuleb maaelanikkonna kaubanduslikul teenindamisel aluseks võtta ka tulevikus.

Kaubandusvõrgu rajamine ühes või teises maalises asustatud punktis peab toimuma eelnevalt kindlaksmääratud kaupade sortimendi alusel. See võimaldab organiseerida ratsionaalsed sidemed ja tööjaotuse vormid mitmesuguste kauplusetüüpide vahel, kindlaks määrata iga kaupluse funktsioonid piirkonna kaubandusvõrgus. Kaupade õige sortimendi kujundamise vajadust vastavalt kaasaja nõuetele on kujukalt tõestanud maakaubanduse praktika. Maakaubanduses on järk-järgult tulnud likvideerida pikaajaliselt kasutatavate kaupade ja ka keeruka sortimendiga kaupade killustamine väikestesse maakauplustesse, kus nõudmine nende kaupade järele on väike ja puuduvad võimalused kaupade valiku korraldamiseks. Seetõttu jäävad need kaubad kauplustesse seisma ning nende ringluskiirus on ebanormaalselt aeglane. Nii näiteks oli puuvillase riide ringluskiirus mõningates vabariigi maakauplustes 1966. aastal üle 300 päeva, samal ajal kui vabariigis keskmiselt moodustas see 120 päeva. Seetõttu kohustas ETKVL-i juhatus kooperatiive analüüsimise teeninduspiirkondade iseärasusi, kaupluste ruumide olu-

korda ning senist puuvillase riide müüki ja nõudmist selle järele. Analüüsi tulemuste põhjal määrati kindlaks kauplused, kus on otstarbekas müüa puuvillast riiet. Sellised kauplused on kindlaks määratud kauplemiseks ka paljude teiste kaubarühmadega, mis iseenesest tähendab astmelise teenindussüsteemi juurdumist maa-elanikkonna kaupadega varustamisel. Vabariigi üksikute maa-liste asustatud punktide analüüs maaelanikkonna kaubandusliku teenindamise ja perspektiivse arengu aspektist näitab, et neid kõiki võib jaotada kolme põhirühma.

Esimesse rühma kuuluvad asustatud punktid, mille kaubandusettevõtted rahuldavad ainult elanikkonna igapäevaseid vajadusi, s. t. neis realiseeritakse ainult toidukaupu ning mõningaid esmase nõutavusega tööstuskaupu. Keerulise sortimendiga ja tehniliselt keerukamaid kaupu võidakse neisse kauplustesse tuua ja müüa ainult ostjate individuaaltellimuste järgi. Need asustatud punktid arvatakse astmelises teenindussüsteemis I (kõige madalamasse) kategooriasse. Siia kuuluvad põhiliselt väikesed külad, majandite abiasulad, väikesed töölisasulad, millest suurem osa määratakse rajooni planeerimises kui väheperspektiivsed, s. t. kavandatakse nende ümberasustamine vastavalt elamufondi amortiseerimisele.

Teise rühma kuuluvad asustatud punktid, kus kaubandusettevõtted kõrvuti esmase nõutavusega kaupadega realiseerivad ka lihtsortimendiga perioodilise nõutavusega kaupu. Nendes asustatud punktides paiknevad tavaliselt suurte majandite kesksed, külanõukogud, tootmisettevõtted jne., mille tõttu need kaubandusettevõtted on arenguperspektiivsed.

Kolmandasse rühma kuuluvad majanditevahelised e. väikepiirkondlikud keskused, mille kaubandusettevõtted realiseerivad lisaks madalama kategooria sortimendile perioodiliselt nõutavaid kaupu tunduvalt täielikumal sortimendis.

Selline kaubandusvõrgu korraldus võimaldab ühelt poolt maksimaalselt lähendada sagedasti nõutavaid kaupu elanikkonnale, teiselt poolt kontsentreerida üksikutesse kaubandusettevõtetesse keerulise sortimendiga kaubad. Sel teel saab täielikumalt rahuldada elanikkonna nõudmisi kõikides asustatud punktides, killustamata kaubavarusid paljude kaubandusettevõtete vahel.

Peale selle võimaldab kaubandusvõrgu organiseerimine esitatud printsiipidel efektiivsemalt paigutada kapitalmahutusi maakaupluste ehitamiseks, arvesse võttes perspektiivseid muudatusi maa-asustuses. Põhiline osa kaubandusettevõtetest kontsentreeritakse arenguperspektiividega keskustesse. Umberkaudsete piirkondade elanike ümberasumise tõttu neisse asustatud punktidesse ei muutu oluliselt nende kaubandusvõrgu struktuur ja võimsus.

2. Kaubandusvõrgu olukorrast Eesti NSV-s

Kõrvuti kaubandusettevõtete sortimendi kujundamisega maa-
listes asustatud punktides vastavalt nende kategoriale peab
astmeline teenindussüsteem, sealhulgas kaubanduslik teeninda-
mine, juurduma komplekselt kogu vabariigis. Selle väljakujun-
damine nõuab olemasoleva kaubandusvõrgu uurimist, võrgu
võimsuste ümberpaigutamise ja juurdeehitamise vajaduste selgi-
tamist.

1968. aasta algul paiknes vabariigi kaubandusettevõtetest lin-
nades 56,9% ja töökohtadest 72,2%. Rahvastikust elas samal ajal
linnades 63%. Kui võrrelda rahvastiku ja kaubandusvõrgu paik-
nemist NSV Liidus tervikuna ja mõningates teistes liiduvabarii-
kides (vt. tabel 1), siis nähtub, et ENSV-s on kaubandusvõrgu
kontsentratsiooni aste madalam NSV Liidu keskmisest ja näi-
tena esitatud teiste liiduvabariikide omast. Kui võtta aluseks
kaubandusvõrgu keskmine kontsentratsioon NSV Liidus, peaks
vabariigi kaupluste töökohtade arvust paiknema linnades ja
alevites ligikaudu 77%.

Tabel 1

Rahvastiku ja kaubandusvõrgu paiknemine

	Linnalise rahvastiku osatähtsus	Kauplustest linnades ja alevites %-des 1. I 1968	
		Kauplused	Töökohad
NSV Liit	54	43,6	65,8
Vene NFSV	59	41,7	66,6
Ukraina NSV	52	47,4	66,9
Leedu NSV	45	51,0	65,8
Läti NSV	62	60,7	74,1
Eesti NSV	63	56,9	72,2

Kui aga võtta võrdlusena kaubandusvõrgu kontsentratsiooni
tase Ukraina NSV-s ning kanda see üle Eesti NSV-le, siis peaks
Eesti NSV kaupluste töökohtade arvust paiknema linnades ja
alevites 81,0%. Ühtede liiduvabariikide kaubandusvõrgu paigu-
tamise printsiipe ja kontsentratsiooni taset ei saa mehhaa-
niliselt rakendada teistes liiduvabariikides, kuna igal pool on
olemas teatud konkreetset iseärasused. Seepärast on vaja uurida
mitmesuguseid täiendavaid ökonoomilisi aspekte (asustuste tihe-
dust, kaubandusvõrgu arengutaset ja üldvõimsust üldse, seal-
hulgas eraldi linnades ja maal, töökohtade koormatust, käivet
ühe elaniku kohta jt.).

ENSV kaubandusvõrgu üldvõimsus 1000 elaniku kohta on
tunduvalt suurem kui keskmiselt NSV Liidus ja ainult veidi
väiksem kui Läti NSV-s (vt. tabel 2).

Kaubandusvõrgu paiknemine ja rentaablus

	Kaubandusvõrgu võimsus 1000 elaniku kohta			Maalise ja linnaise kaubandus- võrgu võim- suse suhe	Kauban- duse ren- taablus %
	Kokku	Linna- des	Maal		
NSV Liit	4,9	6,0	3,7	1 : 1,6	1,95
Vene NFSV	5,2	5,8	4,3	1 : 1,3	1,87
Ukraina NSV	5,2	6,7	3,5	1 : 1,9	1,82
Leedu NSV	4,6	7,0	2,7	1 : 2,6	2,75
Läti NSV	7,5	8,9	5,2	1 : 1,7	1,99
Eesti NSV	7,4	8,6	5,3	1 : 1,6	1,90

Ainuüksi see fakt viib mõttele, et kaubandusvõrgu suhteliselt kõrgem arengutase vabariigis on võimaldanud rajada ka võimsama kaubandusvõrgu maal.

Arvestades Eesti NSV ja tervikuna Balti liiduvabariikide majanduspoliitilisi iseärasusi, ei saa autori arvates Eesti NSV maakaubandusvõrgu üldvõimsust 1000 elaniku kohta üle hinnata. Vaieldamatu on aga see, et käesoleval perioodil, selle perioodi ja tuleviku iseärasusi arvestades, on eriti vabariikliku alluvusega linnade kaubandusvõrgu võimsus alla optimaalse taseme, vaatamata sellele, et aastatel 1955—1965 kasvas kiiremini töökohtade arv riiklikus kaubanduses. Perioodil 1966—1980 peaks seepärast jätkuma linnalise kaubandusvõrgu eelisareng veelgi kiiremas tempos.

Kaubandusvõrgu kontsentreerimisega, s. t. linnalise kaubandusvõrgu osatähtsuse suurenemisega tõuseb kaubanduse rentaablus. Seda näitavad ka andmed üksikute liiduvabariikide kaubandusvõrgu ja kaubanduse rentaabluse kohta (vt. tabel 2). Rentaabluse tõusu põhjustavad väga mitmed tegurid. Linnalise kaubandusvõrgu osatähtsuse suurenemisega hakkavad üha enam domineerima suured kaubandusettevõtted. Suurtes kaubandusettevõtetes tõuseb aga tööviljakus, on võimalik rakendada mehhaanilisi seadmeid ning saavutada tarbijate kultuursem teenindamine.

Iga aastaga kaupade laienema kaupade sortiment ning paralleelselt sellega kaubavarud jaevõrgus. Kaupade suurt valikut on võimalik saavutada ainult suurtes spetsialiseeritud kaubandusettevõtetes või kaubamajades. Tarbijad aga tahavad kaupu valida ning ostavad neid sealt, kus on suurem valik. Teiselt poolt on kaubavarude säilitamine odavam just suurtes kaubandusettevõtetes. Just nendel põhjustel piiratakse käesoleval ajal tööstuskaupade sortimenti maakauplustes, sest nendega kauple-

mine seal ei ole tasuv. Paljud kaubad (tekstiilkaubad, õmblustooted jt.) jäävad seisma ja kahjumid nende allahindamiselt suurenevad. See probleem teravneb veelgi, sest moejooned muutuvad üha kiiremini ning ei ole kaugel aeg, kus teatud mudeleid on võimalik realiseerida ainult ühel hooajal.

Kaubandusvõrgu kontsentreerimise suund võimaldab vajaduse korral seoses kaupade kvaliteedi jõudmisega maailmastandardi tasemele ning tarbijaskonna usalduse suurenemisega kvaliteedi suhtes teatud ulatuses välja arendada saatekaubandust.

Üldkokkuvõttes ei tähenda kontsentreerimine mitte ainult kaubandusvõrgu (töökohtade) kvantitatiivset kasvu linnades, vaid sellega kaasneb kaubanduse uus kvaliteet.

1966. aastaks oli kaubandusvõrk Eesti NSV-s kõige tihedam ja võimsam rajoonilise alluvusega linnades ja alevites (tabel 3), s. t. piirkondlikes ja kohalikes keskustes. Selline olukord on tekkinud põhiliselt sellest, et kuni viimase ajani rajati kõigis neis keskustes spetsialiseeritud kaubandusvõrk. Kui võtta aluseks kaubandusvõrgu võimsus 1000 elaniku kohta, siis näivad need kategooriad kõige tähtsamate kaubanduskeskustena. Nendes keskustesse ei ole aga võimalik ega otstarbekas komplekteerida sortimenti, mis vastaks episoodilise teenindamise I ja II astmele. Selle põhjal jäävad paljud nende keskuste kauplused alakoormatuks, töötavad kahjumiga või väikese rentaablusega.

Tabel 3

Kaubandusvõrgu võimsus ja koormatus Eesti NSV-s aastal 1966

	Töökohti 1000 elaniku kohta	Elanikke 1 töökoha kohta
Vabariikliku alluvusega linnad	6,8	147
Rajoonilise alluvusega linnad ja alevid	10,8	93
Muud asustatud punktid	5,2	192
Vabariik kokku	6,8	147

Rajoonide kaubandusvõrgu hindamisel võrdlusmeetodi abil seisnevad raskused eelkõige selles, et kõik rajoonid ei ole ühesugustes tingimustes. Kõigepealt erinevad teistest Harju, Tartu, Kohtla-Järve ja Pärnu rajoonid, kus asuvad vabariikliku alluvusega linnad kui regionaalsed keskused. Kui jätta välja vabariikliku alluvusega linnad ja võrrelda rajoonide kaubandusvõrku, siis nähtub, et rajoonide kaubandusvõrgu kontsentreerituse aste on oluliselt erinev (tabel 4). Kaubandusvõrgu perspektiivse arengu käigus peavad need erinevused vähenema, mitte aga täielikult kaduma. Olulisemad peavad olema kaubandusvõrgu võimsuse ümberpaigutused rajoonilistes linnades ja alevi-

tes seoses astmelise kaubandusvõrgu väljaarendamisega. Kaubandusvõrgu võimsus maal (muudes asustatud punktides) peab kujunema sõltuvalt rajoonide perspektiivasulate suuruselt ja paiknemisest.

Käesoleval ajal ei ole reeglipärast seost märgata ka rahvas-tiku paiknemise ja kaubandusvõrgu vahel (tabel 4).

Tabel 4

Jrk. nr.	Rajoon	Linnarah- vastiku osatäht- suse %	Linnalise kauban- dusvõrgu töökoh- tade osa- tähtsus %	Kaubandusvõrgu võimsus 1000 elaniku kohta		
				Keskmi- selt rajoonis	Linna- des ja alevi- tes	Maal
1.	Valga	46,5	67,9	6,8	9,8	4,2
2.	Rakvere	43,1	43,0	8,4	8,6	8,6
3.	Viljandi	42,3	58,5	7,7	10,6	5,6
4.	Haapsalu	39,1	51,8	7,4	9,9	5,9
5.	Paide	35,5	52,5	6,6	9,7	4,8
6.	Võru	30,3	58,7	5,6	10,8	3,2
7.	Kingissepa	27,8	39,0	7,5	10,0	6,4
8.	Rapla	27,3	40,3	7,5	11,0	6,1
9.	Hiiumaa	25,7	50,7	6,9	13,6	4,5
10.	Jõgeva	22,3	57,2	7,9	21,8	4,0
11.	Põlva	17,8	38,4	7,6	16,5	5,5

Kaubandusvõrgu võimsusest omakorda peaksid teoreetiliselt sõltuma mitmed kaubandusökonomilised näitajad, nagu käive ühe töökoha kohta, käive ühe elaniku kohta jt. Nende näitajate kaudu saab statistika põhjal järeldada, kuidas elanikkond kasutab kaubandusvõrgu teenuseid. Kui on olemas võimas kaubandusvõrk, aga käive töökoha kohta ja teeninduspiirkonna elaniku kohta suhteliselt väike, siis ei vasta võrk või kaubasortiment elanikkonna vajadustele.

Seosed kaubandusvõrgu võimsuse ja mainitud ökonomiliste näitajate vahel ei avaldu üksikute rajoonide keskmiste analüüsimisel, vaid alles rühmitamisvõtte kasutamisel (tabel 5).

Vabariigi rajoonide andmed näitavad, et töökohad on kõige enam koormatud neis rajoonides, kus kaubandusvõrgu võimsus 1000 elaniku kohta on väiksem, alla vabariigi keskmise. Töökoha koormused langevad kaubandusvõrgu võimsuse suurenemisega. Kõige väiksemad on erinevused keskmise töökoha koormuses neis rajoonides, mille kaubandusvõrgu võimsus on 6,1—8,0 töökohani 1000 elaniku kohta. Kaubandusvõrgu võimsusega seostub ka kaubakäive 1 elaniku kohta. Mida suurem on rajooni kaubandusvõrgu keskmine võimsus, seda suurem on käive ühe elaniku kohta selles rajoonis.

Kaubandusvõrgu võimsus ja sellest sõltuvad näitajad

Rajoonide kaubandus- võrgu keskmine võimsus 1000 elaniku kohta	Rajoonide arv	Osatäht- suse %	Keskmine käive ühe töökoha kohta tuh. rbl.	Keskmine käive ühe ela- niku kohta
Kuni 5,0	1	6,7	77,8	352
5,1—6,0	3	20,0	70,2	397
6,1—7,0	4	26,6	65,6	443
7,1—8,0	6	40,0	64,8	496
Üle 8,0	1	6,7	69,2	597
6,8	15	100,0	67,7	461

Kaubandusvõrgu analüüsimisel ja hindamisel tuleb tähelepanu pöörata ka ökonoomilistele lõpptulemustele. Kaubandusvõrk on materiaalne baas, millele toetudes kaubandusorganisatsioonid täidavad riiklikke plaaniülesandeid: kaubakäibeplaani ja kasumiplaani. 1967. aastal täideti ja ületati kaubakäibeplaani eranditult kõikides vabariikliku alluvusega linnades ja rajoonides. Sealhulgas on enamiku rajoonide kaubakäibeplaani täitmise protsent suurem kui vabariikliku alluvusega linnades. Tunduvalt suuremad on erinevused kasumiplaani täitmise osas üksikutes rajoonides. Andmed näitavad, et käesoleval ajal ei ole kaubandusvõrgu võimsus primaarseks faktoriks, mis mõjutaks kaubanduse plaaniülesannete täitmist. Siin seisavad veel esikohal teised arvatavad tegurid, nagu kaubafondide jaotamine, tarbijate vajaduste ning konjunktuuri tunnetamine jt.

Kaubandusvõrgu olemasoleva olukorra hindamisel edasiste arengusuundade väljaselgitamiseks on oluline uurida, mil määral kaubandusvõrk käesoleval ajal vastab astmelisele perspektiivsele teenindussüsteemile. Andmed näitavad, et käesoleval ajal paiknevad kaubandusvõrgu võimsused otse vastupidi astmelise kaubandussüsteemi põhimõtetele, mis näevad ette kõrgema kategooria asulates ehk teenindussüsteemi keskustes võimsama kaubandusvõrgu. Mida tähtsam teeninduskeskus, seda laiemad ja täielikumad peavad olema kaupade sortiment ja varud. Seetõttu kasvab transiitbujate osatähtsus ehk asulaväline nõudmine tõenäoliselt kategooriate suurenemisega. Selle osatähtsuse täpsem planeerimine nõuab aga eriuurimist, kus on arvestatud kaubakäibe struktuuri (episoodilise, perioodilise ja igapäevase nõutavusega kaubad) ja asulate tagamaade elanikkonda perspektiivsele teenindamisvormile vastavate territoriaalsete ostuharjumustega.

Perspektiivse astmelise kaubandusvõrgu keskmine võimsus 1966. aastal

Asulate kategooria teenindussüsteemis	Nimetus teenindussüsteemis	Teenindamine	Kaubandusvõrgu keskmine võimsus (töökohti 1000 elaniku kohta)
VII	Vabariiklikud keskused	Episoodiline II aste	6,9
VI	Regionaalsed keskused	I aste	6,9
V	Piirkondlikud keskused	Perioodiline II aste	9,4
IV	Kohalikud keskused	Perioodiline I aste	9,8

3. Kaubandusvõrgu kvaliteet

Kaubandusvõrku ei saa hinnata ainult kvantiteedi, kaupluste arvu, töökohtade arvu, võimsuse ja teiste näitajate järgi, vaid väga oluline on ka tema kvalitatiivne külge. Mingi kahe asustatud punkti kaubandusvõrk võib olla võrdne töökohtade üldarvult ja töökohtade arvult 1000 elaniku kohta, kuid erineda sealjuures kvalitatiivselt. Kaubandusvõrgu kvaliteet oleneb väga paljudest teguritest: kaupluste suurusest, spetsialiseeritusest, progressiivsete teenindamisvormide rakendamisest, kaubandusvõrgu eksploatatsioonilisest seisukorrast ning amortisatsiooni astmest. Kaubandusvõrgu kvalitatiivseks väljaarendamiseks on olemas objektiivsed ja subjektiivsed eeldused. Objektiivseteks eeldusteks võiks pidada tarbijaid, nende vajadusi, paiknemist jt. iseärasusi. Nii näiteks sõltub elanike asustustihedusest kaupluste territoriaalne tagamaa ja ostjate arv. Viimased omakorda avaldavad mõju kaupluste suurusele. Mida suurem on aga kauplus, seda rikkalikum võib olla kaupade sortiment, paremini saab korraldada töötajate tööjaotust, rakendada progressiivseid müügivorme jne., rääkimata sellest, et suuremad kauplused on majanduslikult tasuvamad.

Sellised objektiivsed eeldused kaubandusvõrgu kvalitatiivseks edasiarendamiseks (eeskätt maakaubandusvõrk) peab looma vabariigi kompleksne territoriaalplaneerimine, mille järgi arenevad välja maalised perspektiivasulad ning toimub maaelanikkonna kontsentratsioon. Sellega seoses toimuvad ka muudatused

kaubandusvõrgus ja selle paiknemises. Uued ehitatavad maa-kauplused peaksid enamikus olema vähemalt kolme töökohaga (toiduained letimüügi korras + toiduained iseteenindamisega + tööstuskaubad). Linnades ja alevites peab hoogustuma komplekssete kaubanduskeskuste väljaehitamine. Sellega kasvab kaupluste keskmine suurus vabariigis. Kuigi Eesti NSV on kaupluste keskmise suuruse poolest liiduvabariikide hulgas esimeste seas, tegutseb eeskätt kooperatiivi süsteemis veel palju väikekauplusi. ETKVL-il oli 1966. aastal 1683 kauplusest 1204 kauplust ehk 71,5% 1—2 töökohaga. Sealjuures erines väikekaupluste osatähtsus kaubandusvõrgus üksikutes tarbijate kooperatiivides ja rajoonides oluliselt. Nii moodustasid väikekauplused Põltsamaa Tarbijate Kooperatiivis 27,6%, Hiiumaa RTK-s aga 94,3% kaupluste arvust. Tekib küsimus, millest tulenevad sellised erinevused, kas on need seotud rahvastiku paiknemisega. Vastuse otsimiseks on püütud kõrvutada väikekaupluste osatähtsust mõningate rahvastiku paiknemise keskmiste näitajatega (tabel 7). Nagu andmed tõendavad, ei leidu üldisi seaduspärasusi rahvastiku paiknemise keskmiste näitajate ja väikekaupluste osatähtsuse vahel.

Tõenäoliselt on neid see rajoonide asustatud punktide suurusest ning kooperatiivide kasutada olevatest materiaalistest vahenditest. Käesoleval ajal ei näi ka väikekaupluste majandamine kallim olevat (enamik neist on renditud), sest vastasel korral peaksid kaubanduse käibekulud olema kõrgemad nendes kooperatiivides, kus väikekaupluste osatähtsus on suurem. Huvitav on märkida, et väiksematest kooperatiividest oli näiteks

Tabel 7

Väikekauplused, elanikkond ja kaubandusvõrgu võimsus

Rajoon	Väikekaupluste osatähtsus	Elanikke 1 km ² -l	Maaelanikkonna osatähtsus %	Maakaubandusvõrgu võimsus (1000 elaniku kohta)
Jõgeva	58,7	15,8	77,7	4,0
Pärnu	61,5	9,3	83,1	5,0
Tartu	65,1	17,2	85,7	5,2
Kingissepa	65,7	13,4	72,2	6,4
Põlva	67,3	16,9	82,2	5,5
Kohtla-Järve	68,6	13,6	66,7	5,5
Valga	69,7	21,7	53,5	4,2
Haapsalu	70,2	12,9	60,9	5,9
Rapla	70,5	13,0	72,7	6,1
Rakvere	73,8	21,9	56,9	8,6
Paide	75,0	15,3	64,5	4,8
Viljandi	78,7	18,7	57,7	5,6
Harju	80,6	18,6	78,9	3,8
Võru	80,0	21,1	69,7	3,2

Antsla Tarbijate Kooperatiivis 1966. a. käibekulude tase 6,17% (väikekaupluste osatähtsus 92,5%), Põltsamaa Tarbijate Kooperatiivis aga 6,80% (väikekaupluste osatähtsus 27,6%). Samasuguseid erinevusi võib märgata ka suuremate tarbijate kooperatiivide juures, nagu Viljandis ja Pärnus (tabel 8). Väikekauplused, peamiselt ühe töökohaga kauplused, asuvad enamikus renditud ruumides.

Perioodil 1965. aastast kuni käesoleva ajani on ETKVL-i süsteemis ehitatud üks 1 töökohaga kauplus, 2 töökohaga kaupluste arv moodustab samal perioodil ehitatutest 33%. Ehitatava kaupluse võimsuse projekteerimisel on olnud ja jääb ka edaspidi aluseks teenindatava tarbijaskonna arv ning potentsiaalne maksevõimeline nõudmine antud kauplustele. Vastavalt maa-väikekaupluste keskmistele hinnatäiendi määradele ja käibekulude tasemele võib esitada mõningaid kogemustel põhinevaid statistilisi miinimumnormatiive kaupluste ehitamise tasuvuse kohta. Et katta käibekulusid saadava hinnatäiendiga, selleks peab väikekaupluse aastakäive ületama 50 000 rubla ning teenindatavate tarbijate arv 170 inimest. Nende miinimumnormatiivide kasvades hakkab kauplus kasumit saama. Selleks et kauplus saaks kasumit ning teeks kasumi arvel tasa kapitaal mahutused, peaks kaupluse käive olema vähemalt 85 000–90 000 rubla. Sellist käivet aga väikesed ühe töökohaga maakauplused pole käesolevates tingimustes suutnud saavutada ning seetõttu ei ole nende rajamine efektiivne. Seepärast on kooperatiivi süsteemis täiesti

Tabel 8

Väikekaupluste osatähtsus ja käibekulud

Rajoon	Väikekaupluste osatähtsus	Käibekulud %	Käibekulud ilma transpordikuludeta %
Hiumaa RTK	94,3	7,62	5,60
Antsla TK	92,5	6,17	4,86
Viljandi TK	90,5	6,16	5,03
Tõrva TK	86,7	7,59	5,76
Harju RTKL	81,6	6,47	4,87
Keila TK	78,9	6,79	5,03
Kilingi-Nõmme TK	76,2	6,31	5,24
Võru TK	75,6	5,11	4,27
Paide RTK	75,0	6,24	5,16
Otepää TK	75,0	7,18	5,41
Lihula TK	61,5	6,36	5,05
Valga TK	59,3	6,26	5,08
Võhma TK	58,3	6,15	5,26
Pärnu TK	56,9	6,88	5,40
Põltsamaa TK	27,6	6,80	5,39

õigustatult väikekaupluste asemel hakatud kasutama kauplus-autosid. Kauplusautode tasategemise aeg on lühem — ligikaudu 2 aastat. 1966. a. tegutsesid kooperatiivi süsteemis 108 kauplus-autot.

ETKVL-i süsteemis oli 1966. aastal rakendatud progressiivseid müügivorme 1087 kaupluses, mis moodustas kaupluste üldarvust 62,9%. ETKVL-i maakauplustes kasutas neid vorme 64,7% kauplustest. ETKVL-i süsteemis on iseteenindamine laialdase-malt juurdunud kui riiklikus kaubanduses. Nii oli ETKVL-i süs-teemis 461 iseteeninduskauplust 894 töökohaga. Teistest progres-siivsetest müügivormidest on ETKVL-i süsteemis levinum näi-diste ja kaupade lahtiste väljapanekute kasutamine (391 kaup-lust, 1160 töökohta).

Progressiivsete müügivormide rakendamine oleneb suurel määral kaubandusvõrgu eksploatatsioonilisest olukorrast, sest nende müügivormide kasutuselevõtmiseks tuleb teha tihtipeale kapitaalset ümberehitusi.

Käesolevas uurimuses on mõnevõrra analüüsitud kooperatiivse kaubandusvõrgu eksploatatsioonilist olukorda. Probleem iseene-sest on keerukas seetõttu, et selle kohta puuduvad statistilised koondandmed ning ka kohtadelt on andmete hankimine raskenda-tud. Esialgne iseloomustus on seetõttu antud kooperatiivide poolt täidetud kaupluste passide läbitöötamise andmete põhjal (vt. tabel 9). Kahjuks haaravad andmed ainult 90% kauplustest, kuid võimaldavad teha siiski tõele lähedasi üldistusi. ETKVL-i süs-teemi kaupluste hoonetest on ligikaudu 75% ehitatud enne 1953. aastat, s. t. faktiliselt sõjaeelset perioodil. Enamik neist hoonetest oli ehitatud mittekauanduslikuks otstarbeks ning renditi koope-ratiivide poolt. Paljud neist hoonetest on käesolevaks ajaks re-konstrueeritud ja neis on tarbijate teenindamine nõutaval tase-mel. Käesoleval ajal asub renditud ruumides maakauplustest ligi-kaudu 60%. Erinevused kaupluste eksploatatsioonilises olukorras on vabariigi rajoonides küllaltki olulised. Nii on kaupluste arv-ust pärast 1953. aastat ehitatud Kohtla-Järve rajoonis 40,5%, Harju rajoonis 36%, Jõgeva rajoonis 33% kauplustest. Mõnin-gates rajoonides (Hiiumaa, Haapsalu) on aga uute kaupluste osatähtsus vaid 10% piires. Seetõttu on nimetatud rajoonides tarbijate edasiseks teenindamiseks praegusel kujul kõlblikud vaid pooled kauplustest. Maakauplusi võib käesoleval ajal liigi-tada 3 põhirühma:

- 1) uued kauplused moodsa sisustuse ja progressiivsete müügi-vormidega;
- 2) rekonstrueeritud kauplused;
- 3) rekonstrueerimiseks ja edasiseks teenindamiseks mittekõlb-likud kauplused.

ETKVL-i süsteemi kauplused

Rajoon	Uuritud kaupluste arv	Neist ehitatud			
		enne 1953. a.		pärast 1953. a.	
		arv	%	arv	%
Haapsalu	78	67	85,9	11	14,1
Harju	151	115	76,2	36	23,8
Hiiumaa	33	24	72,7	9	27,3
Jõgeva	100	67	67,0	33	33,0
Kingissepa	90	62	68,9	28	31,1
Kohtla-Järve	84	50	59,5	34	40,5
Paide	52	41	78,8	11	21,2
Põlva	91	74	81,3	17	18,7
Pärnu	145	111	76,6	34	23,4
Rakvere	153	118	76,7	35	23,3
Rapla	103	82	79,6	21	20,4
Tartu	123	95	77,2	28	22,8
Valga	105	90	85,7	15	14,3
Viljandi	125	110	83,2	15	12,0
Võru	126	105	83,3	21	16,7
	1559	1211	77,7	348	22,3

4. Maalise kaubandusvõrgu perspektiivplaneerimise probleeme Eesti NSV-s

Sotsialistlikus majanduses on kaubandusvõrk rahvamajandusliku reguleerimise ja planeerimise objektiks. NSV Liidus alustati kaubandusvõrgu planeerimisega praktiliselt aastatel 1930—1931. Kaasaegsed kaubandusvõrgu planeerimise meetodid on põhiliselt välja kujunenud kaubandusvõrgu planeerimise praktiliste kogemuste analüüsi ja üldistuste tulemusena. Need kogemused on näidanud:¹

1) empiirilised seaduspärasused, mis on selgunud kapitalistliku kaubandusvõrgu stiihilise arengu analüüsist, ei ole olulise tähtsusega kaubandusvõrgu planeerimisel NSV Liidus;

2) kaubandusvõrgu organiseerimist ja planeerimist ei saa vaadelda kui üksikute kaupluste ehitamist, vaid kui plaanipärase organiseeritud süsteemi loomist teatud piirkonna või linna elanike teenindamiseks, milles on optimaalselt lahendatud üksikettevõtetevaheline spetsialiseerumine, koopereerumine jne.;

3) suur tähtsus on kaubandusvõrgu planeerimise majanduslikult põhjendatud normatiividel, indeksitel, parameetritel, kuna juhtivaks on kaubandusvõrgu planeerimise normatiivne meetod;

¹ С. Серебряков. Перспективное планирование торговой сети. — «Советская торговля», 1968, № 2, стр. 27.

4) üha suurema tähtsusega on orientatsioon pikemale ajavahemikule, perspektiivplaanidele.

Maalise kaubandusvõrgu perspektiivplaneerimisel tuleb lähendada ühelt poolt ülesannetest, mis on kindlaks määratud partei ja valitsuse programmiga kaubanduse edasiseks arendamiseks. Teiselt poolt peab aga arvestama neid perspektiivseid muudatusi, mis ei ole väljendatud otseselt kaubanduse kohta, vaid leiavad aset ühiskondlikus tootmises ja olemises. Viimased seavad erinevaid ja uusi nõudeid tulevikukaubandusele. Maalises kaubanduses on olulise tähtsusega maaelanike üleminek rahalisele töötasule, isikliku majapidamise ja naturaaltarbimise osatähtsuse vähenemine, töötasu järsk tõus, üleminek viiepäevasele töönädalale (põllumajanduses on viiepäevasel töönädalal oma iseärasused ja mõju), kasvav ühiskondliku transpordi liiklustihedus, kasvav individuaalautode ja mootorrataste arv jne.

Vabariigi maakaubandusvõrgu planeerimisel tekib probleem, kas maaelanikkonna tarbimise huvid ja ökonoomilised kaalutlused nõuavad kaupade lähendamist või hakkab maaelanikkond sisseoste tegema linnades. Seda ei saa lahendada mehhaaniliselt, vaid kaubakäibe planeerimisel maal ja linnas tuleb eraldi vaadelda tööstuskaupu ja toidukaupu ning ka üksikuid kaubarühmi. Seetõttu ei saa perspektiivselt planeerida eraldi maakaubandusvõrku ja kaubandusvõrku linnades, vaid tuleb välja kujundada terviklik jaevõrgu kompleks vabariigi elanikkonna teenindamiseks, kuhu oleks haaratud ka ühiskondlik toitlustamine. Selle ülesande peab lahendama Eesti NSV kompleksne territoriaalne planeerimine. Eesti NSV territoriaalplaneerimise käigus töötatakse välja optimaalne tootlike jõudude paigutus ning koos sellega territoriaalselt perspektiivne elanike arv. Maal määravad elanike ümberpaigutuse ning perspektiivasustuse rajoonide perspektiivsete asulate ja farmide projektid, mis on välja töötatud «Eesti Maaehitusprojekti» poolt. Üldistatult tähendavad need projektid maaelanikkonna tunduvat kontsentreerumist käesolevaga võrreldes. Ligikaudu 70—80% maaelanikest peab 1980. aastaks koonduma asustatud punktidesse elanike arvuga üle 200 inimese. Elanike kontsentreerumine võimaldab paremini välja arendada kaubandusvõrku ja kauplusi otstarbekamalt paigutada.

Lähemate viisaastakute jooksul tuleb vabariigis välja arendada astmeline kaubandusvõrk vastavalt asulate kategooriale. Vabariigi asulad võib kaubandusliku teenindamise tähtsuse ja kaubandusvõrgu sortimendi järgi jaotada 7 kategooriasse. Neist suurima võimsusega ning kaupade kõige täielikuma sortimendiga peab olema VII kategooria e. vabariiklike keskuste — Tallinna ja Tartu kaubandusvõrk. Olemasoleva olukorra analüüsist aga nähtub, et Tallinnas ja Tartus on küll ületatud NSV Liidu keskmine kaubandusvõrgu normatiivne võimsus (6,6 töökohta 1000 elaniku kohta), kuid paljudes rajoonilise alluvusega linnades on kauban-

dusvõrgu võimsus kaks korda suurem või isegi üle selle. Kaubandusvõrk on kuni käesoleva ajani ilma kindla süsteemita ning selle võimsus erineb tugevasti ka vabariigi sama kategooria territoriaalsetes üksustes. Need ebamajanduslikud erinevused tuleb likvideerida vabariigi territoriaalplaneerimise ja selle ellurakendamise käigus.

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОЙ ТОРГОВОЙ СЕТИ

П. Вийрес

Резюме

Большое значение в улучшении торгового обслуживания сельского населения имеет оптимальное размещение торговой сети. Подъем жизненного уровня сельского населения вызывает большие изменения в покупательском спросе. Сельское население требует теперь уже широкого выбора товаров, которого не может предложить каждый сельский магазин. Поэтому плановое развитие торговой сети должно опираться на организацию комплексной ступенчатой торговой сети в республике.

В начале 1968 года в городах и поселках размещалось 56,9% из общего числа магазинов и 72,2% из общего числа рабочих мест. Степень концентрации торговой сети в Эстонской ССР значительно ниже, чем в среднем по Советскому Союзу. Мощность торговой сети (рабочих мест на 1000 жителей) во многих городах районного подчинения и поселках городского типа значительно выше, чем в городах республиканского подчинения. Поэтому торговая сеть последних перегружена. Такое положение отрицательно сказывается не только на интересах городского населения, но и сельского населения. Темпы развития городской и сельской торговой сети в настоящей пятилетке и на будущих этапах развития должны ликвидировать этот недостаток в торговой сети.